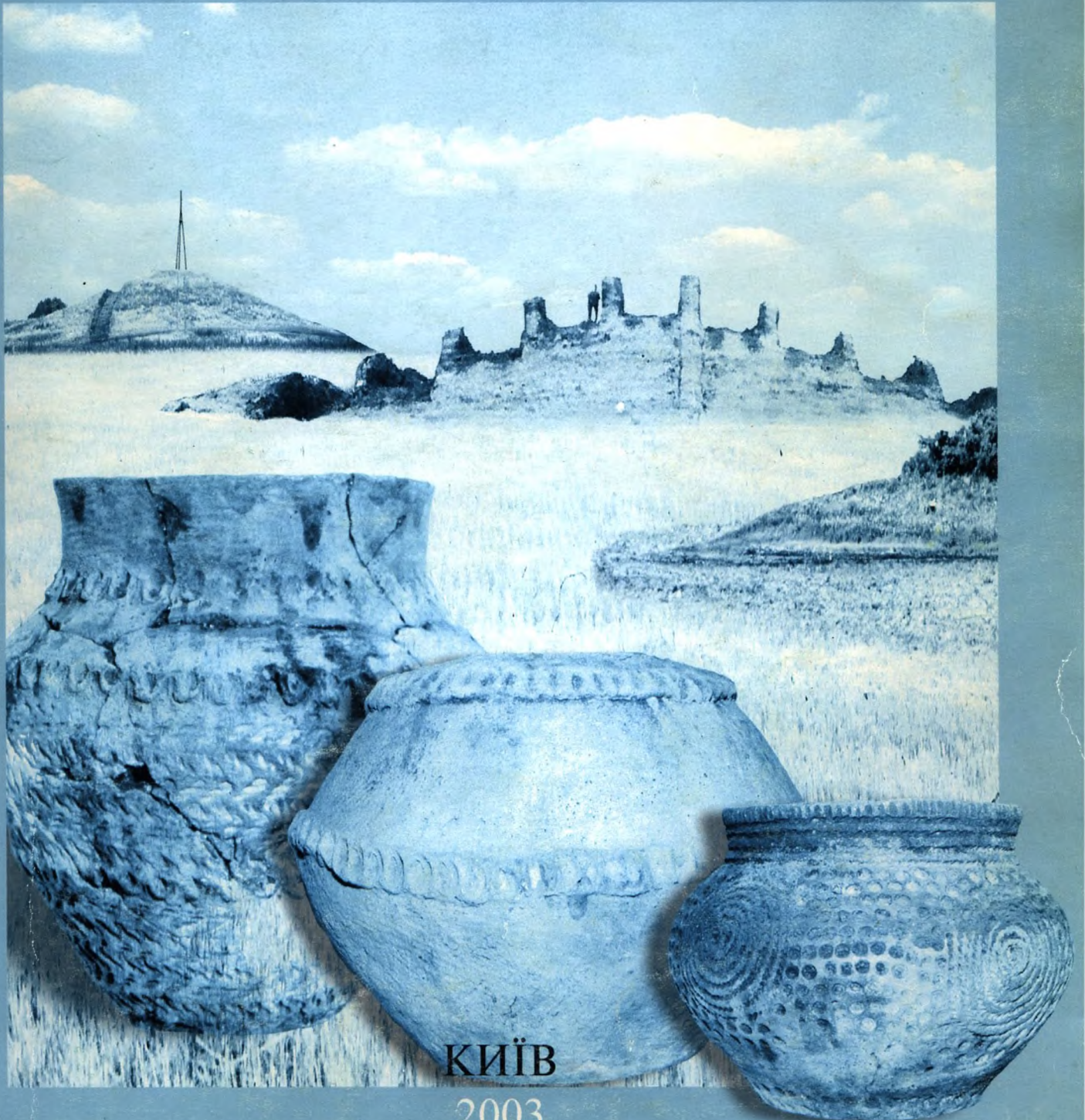

VITA №5-6

ANTIQUA

КИЇВ
2003

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА
ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

VITA ANTIQUA
№ 5–6

Збірка наукових статей

УДК 902+572
ББК 63.4+28.71
В76

Номер затверджено на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 26 грудня 2002 р. (протокол №4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

д-р іст. наук, проф. Гладких М.І. (головний редактор)
канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Піоро І.С. (відповідальний редактор)
д-р іст. наук, проф. Залізник Л.Л.
д-р іст. наук, проф. Крижанівський О.П.
д-р іст. наук, проф. Борисенко В.К.
д-р іст. наук, проф. Моця О.П.
співробітник НДЧ Зеленко С.М. (відповідальний секретар)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д-р іст. наук, проф. Зубар В.М.
д-р іст. наук, проф. Рубель В.О.

В 79 VITA ANTIQUA. Збірка наукових статей №5-6. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. – 232 с.

Збірка присвячена пам'яті М.М.Бондаря, доктора історичних наук, професора, з 1971 до 1987 р. – завідувача кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. До збірки включено статті як провідних фахівців, так і молодих науковців, що досліджують актуальні проблеми археології та історії України.

Засновник

Товариство археології та антропології

Адреса редакції:

01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64. ауд. 164.

Реєстраційне свідоцтво КІ № 350, видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

© Товариство Археології та Антропології, 2003
© Колектив авторів, 2003
© ВПЦ "Київський університет", 2003
© Піоро В.І., обкладинка, 2003

**KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
HISTORICAL FACULTY
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY**

VITA ANTIQUA
№ 5–6

The collection of scientific articles

Зубарь В.М. Римское военное присутствие и население Таврики во II – первой половине III вв.	136
Пиоро И.С. К вопросу об этнической атрибуции плитовых погребений в позднеантичных некрополях херсонесской округи.....	153
Синиця Є.В. Топографія слов'янських поховальних пам'яток V-VII ст. у Південно-Східній Європі.....	164
Храпунов Н.И. О взаимоотношениях Боспора и Византии при Юстиниане I.....	171
Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная горка.....	179
Тур В.Г. Изменения в структуре церковной иерархии Таврики VIII-XIV вв., как отражение социально-политической ситуации	192
Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X-XIII століття (правий берег Дніпра).....	202
Климовський С.І. Ливарні горни надзвичайних обставин.....	215
Омельченко Ю.А. Формування вітчизняної культурної спадщини.....	219
Список скорочень.....	231

Pioro I.S. Regarding the ethnic attribution of stone slate burials in late antique necropolis of the Khersones region	153
Synytsia Ie.V. The topography of Slavic burial sites of the 5 th – 7 th centuries in Southeastern Europe.....	164
Khrapunov N.I. Relations between the Bosporos and Byzantium under Justinian I	171
Aks'onov V.S., Mykhieiev V.K. Burials with Crimean vessels from the burial grounds of the Saltovs'ka culture in Krasna Horka.....	179
Tur V.H. Changes in the structure of the church hierarchy in Taurica during the 8 th – 14 th centuries and their relationship to the social-political context	192
Rudych T.O. The anthropological makeup of the population of the north regions of Ukraine in the 10 th – 13 th centuries (the right bank of the Dnipro river).....	202
Klymovs'kyi S.I. Casting workshops in unusual circumstances	215
Omel'chenko Iu.A. The formation of the Ukrainian cultural inheritance	219
List of abbreviations	231

С.І.Климовський ЛИВАРНІ ГОРНИ НАДЗВИЧАЙНИХ ОБСТАВИН

Abstract

Paper presents data on eight foundry stoves recently discovered during excavations at Kiev. Analysis of the site of their localisation study of chemical composition of samples of the metal from stoves allow to conclude that were built under exceeding circumstances of the siege of the city by tatars in 1399 year. Kiev then were to pay to them ransom. These stoves were built just for the conversion of silver things belonged to townsman into alloys.

У 2000 р. розкопками Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ у Києві на вул. Паторжинського, 14 були виявлені ливарні горни. Подібні виробничі споруди середньовіччя зустрічаються не так вже й часто. У Києві їх відкрито вдруге [Зоценко, Брайчевська, 1993, 53-54]. Але, набагато цікавішими є обставини їх функціонування.

Горни мають типовий для них вигляд глинобитних циліндрів. (Рис. 1 і 2). Усього їх виявлено вісім [Мовчан, Боровський, Климовський, 2000, 32-35].

Розміщувалися вони двома компактними групами і лише горн № 3 – окремо. Першу групу утворювали горни № 1, 2 і 4, відстань між якими становила 40 см і 1 м. Горн № 3 відстояв від неї на 2, 6 м на захід. Друга група складалася з горнів № 5-8, розташованих майже впритул один до одного.

Розміри горнів наводяться у наступній таблиці. (Параметри горна № 8 зафіксувати повністю не вдалося через погану збереженість).

Горн №	розміри, см		товщина стінок	висота стінок	глибина виявлення
	зовнішні	внутрішні			
1	37 x 37	30	3-13 см	7-8 см	2, 04 м
2	60 x 43	27 x 25	7-11 см	7-9 см	2, 02 м
3	48 x 35	22	6-15 см	22 см	1, 78 м
4	47 x 40	20 x 25	7-15 см	17 см	2, 02 м
5	44 x 32	20	4-15 см	15 см	2, 45 м
6	32	16	5-12 см	11 см	2, 45 м
7	32 x 39	–	2-7 см	2- 8 см	2, 45 м
8	22 x 15	–	–	–	2, 45 м

Рис. 1.

Як видно з таблиці, горни мають досить близькі зовнішні розміри, а внутрішній діаметр їх топкових камер коливається у незначному інтервалі. Привертає увагу те, що горни в обох групах розташовані на однакових рівнях – по-

над 2 м у першій і 2, 45 м у другій. Це свідчить, що кожна з груп були споруджена одночасно.

Рис. 2.

Єдиний виняток становить горн № 3, розташований на певному віддаленні. Але його рі-

вень виявлення близький до горнів першої групи. Можна припустити, що поруч з ним, подібно до групи горнів № 5-8, знаходилося ще кілька горнів, які не збереглися, оскільки прилегла до нього ділянка була прорізана великою господарською ямою XVIII – XIX ст.

Будь-яких слідів будівель, навіть тимчасових навісів, поблизу горнів не виявлено. Отже, зведені вони були під відкритим небом і, відповідно, призначалися для термінової і досить масштабної, відразу працювало аж 8 горнів, плавки брухту кольорових металів. (За доби середньовіччя кольорових металів у Наддніпрянщині не добували).

Біля горнів № 2 і 3 знайдено два виплески металу, який у них плавив. Встановлено, що це сплав, який містить 53 % олова, 28 % міді і 18 % свинцю.* За типом він належить до високоолов'янистих бронз. Білий колір робить його візуально схожим на срібло.

Обставини виникнення цього виробничого комплексу більш ніж загадкові.

Перш за все, викликає здивування те, що горни розташовані на церковному кладовищі XI-XIII ст., яке припинило своє функціонування у XIII ст. внаслідок розорення Києва Батием. Оскільки горни № 5 і № 8 прорізали давньоруське поховання № 50, а горн № 7 перекрив поховання № 54, то, очевидно, що горни є пізнішими за могильник. Інші горни, хоча безпосередньо і не прорізають поховання, але також запуснені у шар кладовища. Отже, цей комплекс ливарних горнів слід датувати часом пізнішим ніж XIII ст., а виникнути він міг, відповідно, тільки після припинення функціонування могильника. Адже розміщення виробничого комплексу на діючому християнському кладовищі – річ більш ніж фантастична.

Горни не можна датувати XVII – XVIII ст., оскільки матеріали цього часу у їх засипу відсутні. Загалом, XVII-XVIII ст., багаті на пам'ятки матеріальної культури, залишили по собі вагомий слід на дослідженій ділянці, але залягають вони набагато вище горнів. Отже, час їх спорудження слід віднести лише до кінця XIII-XVI ст.

Разом з тим, не тільки будівлі, але й речові матеріали XIII-XVI ст. на ділянці відсутні. Отже, вона у цей час не була заселена і горни розмістили на запустілому кладовищі. Такий висновок цілком відповідає й тогочасним реаліям, зафіксованим писемними джерелами.

Означена ділянка знаходиться на схилі Старокиївської гори, звернутому до Хрещатика, у місці перетину вул. Паторжинського з вул. Іри-

нинською. На відстані близько 120 м від неї К.А. Лохвицьким свого часу було відкрито руїни давньоруського храму, який, з його легкої руки, отримав назву Ірининського. Відкрите розкопками 2000 р. кладовище розташовано досить далеко від цього храму і з ним не зв'язано. Кладовище вказує на існування поруч ще одного давньоруського храму, який, можливо, і є літописною Ірининською церквою. На користь цього свідчать описи земельних володінь Хрестовоздвиженської і Трьохсвятительської церков, де поблизу Старокиївської гори згадується Ірининське провалля [Памятники, 1887, 475-476]. З останнім логічно пов'язати урвище, що починається від Ірининської вулиці у бік Михайлівського провулку, безпосередньо над яким і знаходиться могильник.

Ця місцевість була включена у межі укріплень Верхнього Києва близько середини XI ст. Ярославом Мудрим, внаслідок чого отримала у літературі умовну назву "міста" або "граду Ярослава". Не далі як у ста метрах від дослідженої ділянки, у дворі сучасного будинку СБУ на вул. Володимирській, 33, знаходяться рештки палацу XI ст., відкриті Лохвицьким і досліджені С.П. Вельміним у 1913-14 рр. [Каргер, 1961, 76-77]. На нашу думку, цей палац можна пов'язати з Новим двором Ярослава Мудрого. Отже, у XI-XIII ст. означена ділянка належала Ірининському собору і межувала з князівським двором.

Після розорення Батием міста у 1240 р. цей район помітно запустів, і за останніми дослідженнями, до кінця XVI ст. населення тут концентрувалося переважно у його північній частині, у межах колишнього "граду Володимира", поблизу руїн Десятинної церкви [Івакін, 1996, 122-128]. Лише з проголошенням близько 1586 р. Софійської слободи мешканців тут побільшало, але не на довго. За свідченням М. Грунєва у цей час від Софійського собору і до Золотих воріт йшла вулиця [Ісаєвич, 1982, 125]. Отже, певна забудова існувала, але схил гори, який саме нас і цікавить, залишався незаселеним, що підтвердили й розкопки.

Отже, з кінця XIII і до XVI ст. ділянка, де розташовувалися горни була вільною. Офіційно вона вважалася державною власністю і знаходилася у безумовному користуванні київського митрополита [Климовський, 1997, 91-101].

У зв'язку з цим постає питання: ким і чому на церковній землі у напівзапустілій частині міста на давньому покинутому кладовищі було споруджено аж вісім ливарних горнів з метою термінового отримання великої партії якихось виробів з високоолов'янистої бронзи білого кольору?

Оскільки не тільки слідів забудови, але й навіть кераміки XIII-XVI ст. тут не виявлено, то

* Рентгеноспектральний аналіз виконаний у Інституті сорбції та проблем ендоекології НАН України за сприянням доктора хімічних наук В.О. Зажігалова.

зрозуміло, що тут аж ні як не знаходилися майстерня ювеліра. Навпаки ця досить масована плавка була організована за якихось нагальних потреб з метою отримання, скоріше за все, зливків металу. Після закінчення цієї операції горни були покинуті і більше не відновлювалися. Отже, їх можна визначити як горни надзвичайних обставин. Які ж обставини призвели до їх появи і що саме тут виготовляли ?

Відповідь на це слід шукати у історії Києва. Історії відомо чимало випадків, коли взяте в облогу місто позбавлялося її, відкупившись від ворога. У середньовіччя досить часто такий викуп сплачувався не монетою, якої не вистачало, або не було змоги відкарбувати у необхідній кількості, а зливками срібла і золота.

Такі зливки срібла під назвою гривень, різні за типом і вагою, були у широкому вжитку на Україні з давньоруського часу і до XV ст. Ними розраховувалися не тільки у торгових операціях, але й сплачували данину Золотій Орді, а згодом і Кримському ханству. Для отримання гривні інші предмети – срібні монети та прикраси переливали у зливки. Саме цим і пояснюється невелика кількість знахідок середньовічних західноєвропейських денаріїв на території Південної Русі у порівнянні з Північною. Більшість їх була перелита у зливки для сплати данини, які розтанули у поволзьких і причорноморських степах. Адже власних покладів дорогоцінних металів тут не було, а залежність від Золотої Орди і її спадкоємців була більш суровою і тривалою.

Якщо після 1240 р. ця данина сплачувалася систематично, то згодом із послабленням Орди її виплати ставали дедалі менш регулярними і визначалися загальною військово-політичною ситуацією. Проте, відомий випадок, коли саме Києву довелося розраховуватися виключно власними коштами з татарами. Це сталося у 1399 р., коли коаліція сил великого князя литовського Вітовта і колись могутнього хана Тохтамиша зазнала нищівної поразки від золотоординських військ Тимур-Кутулака на р. Ворсклі. Після перемоги Тимур-Кутулак пішов на Київ, але місту пощастило відкупитися, сплативши, за повідомленням новгородського літописця, 100 рублів. Ще 30 було взято окремо з Печерського монастиря. (Зливки срібла у Росії називали переважно рублями, а не гривнями).

Отже, місту було потрібно терміново здати 130 зливків загальною вагою понад 26 кг срібла у зливках відповідної форми. Для цього необхідно було влаштувати термінову і масштабну плавку, залишки якої, можливо, і виявлені на вул. Паторжинського. Під час цієї операції, цілком припустимо, до повноцінних срібних зливків була доба-

влена якась частина фальшивих, що містили срібло низької проби з великими домішками інших металів. Візуально вони не відрізнялися від срібних і легко залишалися непоміченими серед великої кількості зливків. Складний за формою шестикутний зливочок, гривна київського типу, на цей час вже вийшов з ужитку і розрахунки здійснювалися більш простішими новгородськими і татарськими гривнями, які мали вигляд звичайних прутків металу. На відміну від київської, ці гривні часто підроблювали, домішуючи у срібло інші метали і знижуючи тим пробу. Розпізнати підробку відразу було неможливо, для того найчастіше доводилося розрубувати гривну, що відразу зменшувало її цінність. Високолов'яниста бронза білого кольору цілком була придатна для таких підробок. Знахідки її виплесків на вул. Паторжинського, велика концентрація ливарних горнів, призначених для одночасного використання і місце їх розташування наводять на думку, що саме тут лили гривні, призначені для викупу.

Вибір місця для влаштування цього виробничого комплексу також був невипадковим. На 1399 р. ця ділянка була запусілою, кладовище не функціонувало вже принаймні понад 150 років і наземні ознаки могил давно зникли. Знаходилася вона недалеко від митрополичої Софії і належала їй. Але, саме церква з початку XIII ст. прийняла на себе функцію зберігання і контролю за вагами і мірами. У Новгороді впродовж XIII ст. духовенство Софійського собору зберігало і контролювало відливку гривні. У Північній Русі впродовж XIV ст. ця функція у поступово відійшла до держави, але у Південній вона, на думку Я.Н. Щапова, частково зберігалася за церквою ще у XIV ст., а можливо й пізніше [Щапов, 1989, 90-93]. Цілком логічно, що й контроль за якістю зливків для викупу у 1399 р. було покладено на представників київської Софії, які й обрали зручне для себе місце відливи гривень.

На жаль, археологія зрідка має можливість оперувати такими незаперечними доказами як текст письмового документу, який містить конкретні повідомлення, хоча й останні далеко не завжди відповідають істині. Частіше археологу доводиться реконструювати події за побічними даними пам'яток матеріальної культури, вводячи їх в контекст історичної ситуації. Так і у випадку з горнами на вул. Паторжинського. Ми не маємо закладної дошки, яка б красномовно свідчила, що горни зведено у 1399 р., але поєднання низки фактів, які здаються на перший погляд випадковими, дозволяє вважати, що за цим уявним збігом обставин криється певна закономірність.

Література

Зоценко В. М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI – XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. – К., 1993. – С. 53-54.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 122, 128.

Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію і архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 125.

Каргер М.К. Древний Киев. – М. –Л., 1961. – Т. 2. – С. 76-77.

Климовський С.І. Соціально-топографічний розвиток Києва XVI – першої половини XVII ст. – Дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 91-101.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в м.Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14. – Науковий архів Інституту археології НАН України. – С. 32-35.

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1887. – Изд. 2-е. – Т. 2. – С. 475-476.

Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. – М., 1989. – С. 90-93.

Наукове видання

VITA ANTIQUA
2003
№ 5-6

**Збірка наукових статей
російською та українською мовами**

Фото на обкладинці зроблено за матеріалами з розкопок госпдоговірної археологічної експедиції науково-дослідної частини Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Матеріали зберігаються у фондах навчального археологічного музею кафедри археології та музеєзнавства.

Редактор та упорядник збірки **Піоро І.С.**
Редактор англійських текстів **Степанчук В.М.**
Технічний редактор **Ананьївський Д.С.**

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 26.12.02. Формат 60x84^{1/16}. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 29,0. Зам. № 23-1256.

Надруковано
у Видавничо-поліграфічному центрі "Київський університет"
01030, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 234 0105; факс (38044) 239 3120.
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.